

مناجد ایران از ابتدای دوران اسلامی

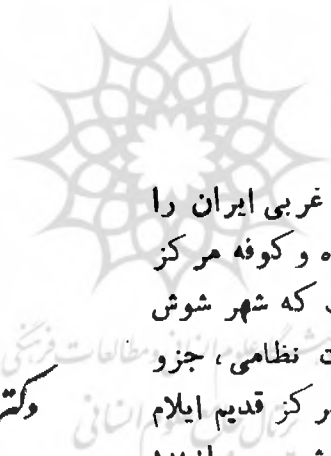
آقای پروفیسور کیرشمن در مجلد ۱۲ مجله بررسی های شرقی مقاله ای راجع بمسجد مکتوف در شوش منتشر کرده اند و چون بنظر نگارنده این مسجد تاکنون به زبان فارسی معرفی نشده است ترجمه آنرا ذیلا نقل مینمایم .

« وقتی اعراب قسمت غربی ایران را بتصرف در آوردند شهر بصره و کوفه مرکز ستاد آنها شد . طبیعی است که شهر شوش نیز در همان اوایل عملیات نظامی ، جزو قلمرو آنها گردید . شوش مرکز قدیم ایلام و پایتخت شاهنشاهی هخامنشی ، در سال ۱۷ هجری بتصرف موسی الاشعری درآمد که حکومت بصره را نیز برعهده داشت .

تحقیقات اخیر در این مکان تاریخی که هیئت فرانسوی از نیم قرن پیش در آن مشغول کاوش است بما اجازه داد که وضع شهر شوش را پیش از تصرف اعراب روشن کنیم .

از
دکتر عیسیٰ بهنام

این شهر پیش از اسلامی بنا بر نام گذاری «دیولافوآ»
مرکب از سه تپه مصنوعی بود :

۱- شهر و حصور

۲- آپادانه

۳- شهر شاهی

مجموع این ها در حصارهای مرکب از دیواری
ضخیم و خندقی پر از آب رود شاور بود .

تپه چهارم که در مشرق این ویرانه هاست و
گودال هایی آنرا از تپه های دیگر جدا میکند تحت
نام شهر صنعتگران نامیده میشود . بعداً این تپه بصورت
کورستانی درآمد و مادر آنجا مقدار زیادی کوره های
دوران اشکانی پیدا کردیم . احتمالاً کورستان دوران
هخامنشی و ساسانی نیز در زیر ویرانه های همین تپه است
وقتی اعراب وارد شوش شدند احتمالاً تنها این
تپه چهارم فاقد هر نوع ساختمانی بود و بصورت سکوی
صافی درآمد . بنا بر این ساختمان های دوران
اسلامی در روی آن بریاشد . مهمترین بنایی که توانستیم
از زیر خاک بیرون بیاوریم باقیمانده های مسجدی بود
که نزدیک مرتفع ترین نقطه این تپه بود و آن نقطه
مرتفع احتمالاً از اقامتگاه های قبلی بوده است .

مسجد مزبور ۵۵/۶۵ متر طول و ۴۵/۲۵ متر
عرض داشت و دیوارهای آن از خشت خام بود ، فقط
پی ریزی های آن از آجرهای ۳۰×۳۰×۷ سانتیمتر
ساخته شده بود .

از طرف خارج دیوار این مسجد به فاصله های
۷/۶۰ متر جرزهایی از خشت خام قرار داده شده بود
تا استحکام بیشتری به دیوار بدهد .

مدخل مسجد در دیوار شمالی قرار داشت و برابر آن چهار پله بود که اولین آنها $1/40$ متر از کف صحن مسجد پایین تر بود. در ضمن گذشت سال‌ها خاک کوچکه تدریجاً بالا آمده بود بطوری که وقتی در قرن ۷ هجری این مسجد بکلی متروک شد برای ورود به آن از طرف کوچک پله‌ای وجود نداشت.

قسمت شمال غربی مسجد روبه‌مکه بود و در آنجا تالاری مرکب از چهار ردیف ۹ ستونی از آجر برپا کرده بودند در سه طرف دیگر مسجد یک رواق مرکب از دو ردیف ستون دیده میشد بطوری که مجموع ستون‌های این مسجد به شماره ۷۴ میرسید و در بالای آن طاق‌ها و گنبد‌ها قرار داده شده بودند.

ما نتوانستیم ارتفاع ستون‌ها را معین نماییم زیرا هنگامی که ما مشغول کاوش شدیم وضع ویرانه‌های مسجد خیلی بهم خورده بود و آجرهای ستون‌ها برای مصرف ساختمان‌های جدید و هات بکار رفته بود. احتمال دارد که ارتفاع آنها در حدود ۴ تا ۵ متر بوده باشد.

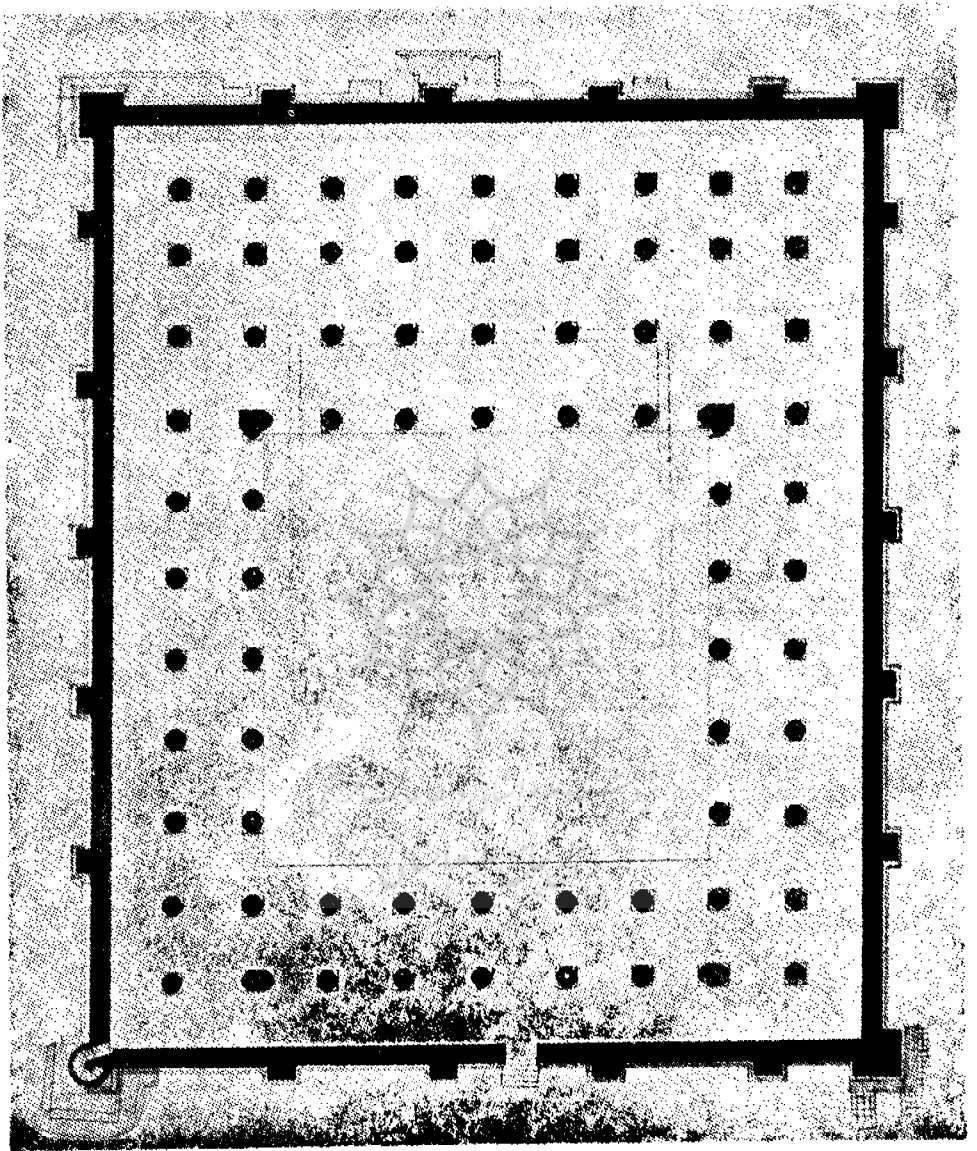
قوس‌هایی که در بالای این ستون‌ها قرار گرفته بود غالباً با کچ‌بری‌ها زینت شده بود و ما قسمتی از این کچ‌بری‌ها را بدست آوردیم. احتمالاً در قسمت بالای این قوس‌ها کتیبه‌هایی مرکب از سوره قرآن کریم در آجر تراشیده شده بود که به خط کوفی بوده است ضمناً باقیمانده‌های سه نوع کتیبه دیگر در حاشیه جنوب شرقی حیاط بدست آمد.

مداخل بنا روی محور بنا نیست و کمی در طرف راست آن قرار گرفته است. از محراب مسجد اثری بدست نیامد و در محلی که قاعدتاً باید محراب باشد آثار بنای جدیدتری پیدا شد.

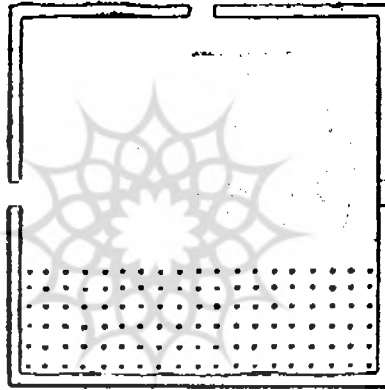
این مسجد (شکل ۱) فقط يك مناره داشت که در گوشه شرقی برپا شده بود و فقط پایه های آن باقی مانده است.

عرض و طول و طرح کلی این مسجد تقریباً نزدیک به مسجدی است که پیغمبر (ص) در مدینه در تاریخ ۶۲۲ میلادی برپا کرد و آن مسجدی بود مربع (باطرفین تقریباً ۵۰ متر) و دیوارهایش از آجر و پی بنا از سنگ بود. سقف آن از شاخه های خرما بود که روی تیرهایی از ساقه درخت خرما قرار داشت و ستون هایی که این سقف را نگاه میداشت نیز از تنه درخت خرما بود. محراب آن مسجد از سنگ ساخته شده بود و در داخل دیوار قرار داشت (ابن هشام: ص ۳۳۷).

وقتی اعراب بین النهرین را در تصرف خود در آوردند در شهر کوفه و بصره نیز مسجد هایی ساختند. مسجد کوفه در تاریخ ۶۳۹ میلادی ساخته شد و نخستین مسجدی بود که در خارج عربستان بنا میشد. طرح این مسجد مربع بوده و تالار ستون دار آن از يك طرف شش ردیف ستون سنگی و از طرف دیگر ۱۹ ردیف ستون سنگی داشت و این ستون ها را از حیره به کوفه آورده بودند (طبری ۱- ۲۴۸۸) (شکل ۲).

شکل شماره ۱ - مسجد جامع شوش - از مجله بررسی های شرق شناسی

شوشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
شکل شماره ۲ - طرح
پیشنهادی مسجد کوفه بنا
ونقشه «ریشموند» عکس از
مجله نامبرده

ما اطلاعی نداریم که مسجد شوش در چه تاریخ برپا شده ولی آنچه که مسلم است نقشه و طرح آن بسیار نزدیک به نقشه و طرح اولین مساجد عربی بوده است. وجود مناره نمیتواند مدرکی باشد چون از تاریخ ۶۵۶ میلادی ساختن مناره در کنار مساجد معمول بوده است (مسجد قدیمی فسطاط). بهترین مدرک برای تاریخ گذاری این مسجد یکی از قدیم ترین سکه های است که در دوران اسلامی ضرب شده و از سبک ضرب سکه های «بیزانس» تقلید شده است. وجود این سکه در این مسجد سبب میشود که ما ساختمان آنرا قدیمی ترین بنای مذهبی اسلامی در ایران بدانیم و آنرا به حدود اواخر قرن اول هجری نسبت دهیم.

(رمان گیرشمن - شوش : ۱۹۴۸)

پس از ذکر ترجمه مقاله آقای پروفیسور گیرشمن در مورد مسجد جامع شوش، ما مساجد دیگری را که همزمان با مسجد شوش بوده اند یا کمی بعد از آن ساخته شده اند مطالعه مینماییم.

پروفیسور «هرتسفلد» و «زاره» موفق به خاک برداری از روی مسجد جامع سامره که بوسیله هشتمین خلیفه عباسی معتصم بالله ساخته شده گردیده اند و من خلاصه ای از نتیجه کاوش های آنرا یاد آور میشوم^۱:

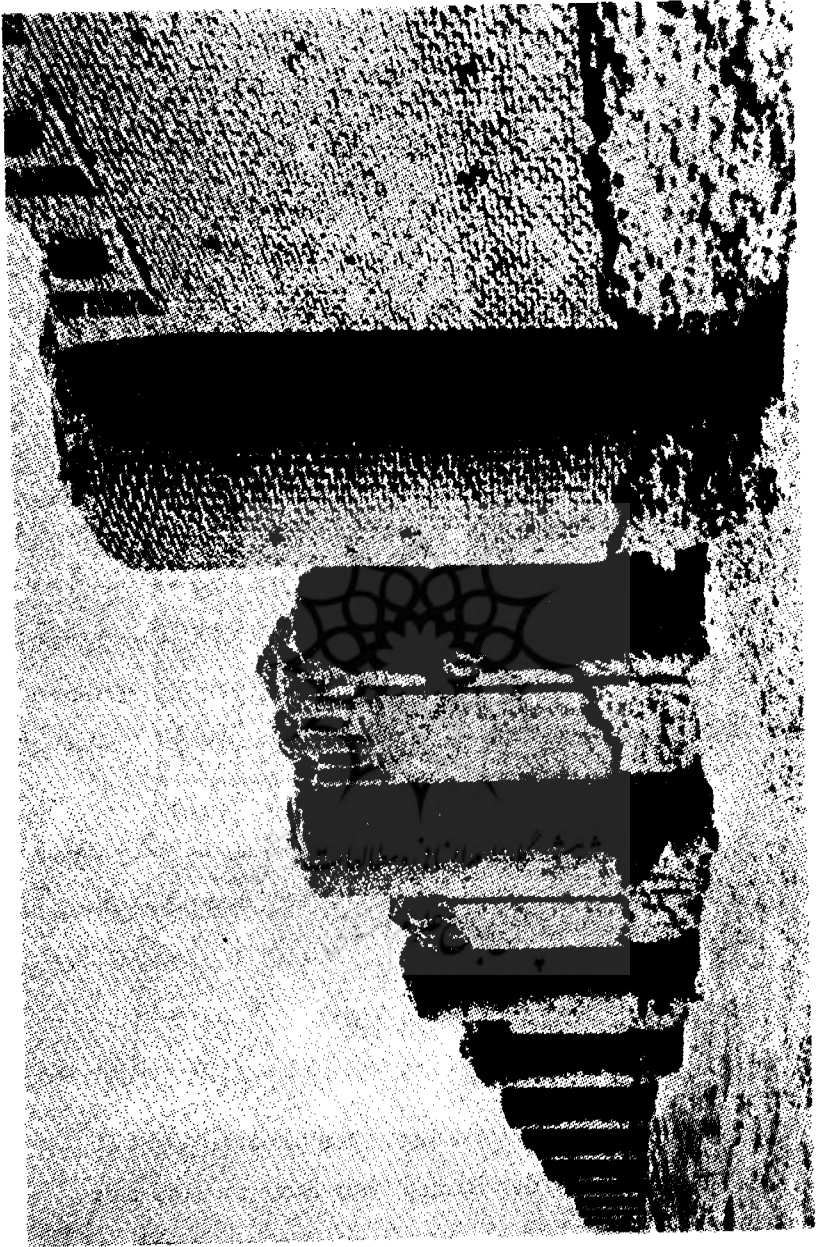
خلیفه عباسی که در سامره از اغتشاشات و ناامنی هایی که عسکریان ترک و کرد در بغداد بوجود آورده بودند در امان بود، در آنجا در سال ۲۲۴ هجری کاخی

۱- نگاه کنید به کتاب

F. Sarre - E. Herzfeld. *Archaeologische Reise im Euphrate und Tigris - Gebeit* vol. II p. 349 - 364 vol III p1. LXIII - LXX.

شکل شماره ۳ - مناره مسجد سامره

شکل شماره ۴ - دیوارهای مسجد سامره

بنانمود. بعد از او المتوکل، کاخ دیگری در آنجا ساخت و مسجد جامع را نیز او بنا کرد^۱.

خلیفه نامبرده حتی شهری در شمال سامره بنام المتوکلیه، بنانمود که در آنجا با امنیت بیشتری داشت. وی در سال ۲۴۶ هجری در آن شهر مستقر گردید و سال بعد در همانجا بدست پسرش المنصور بالله (خلیفه عباسی که در سال ۲۴۸ هجری وفات یافت) کشته شد.

المنتصر به سامره برگشت و در سال ۲۷۶ هجری المعتمد رسماً سامره را ترك کرد و مجدداً خلیفه عباسی بغداد را مقر حکومت خود قرار داد. پس از وی ابنیه زیبایی که هفت خلیفه در سامره برپا ساخته بودند کم کم رو به خرابی رفت. امروز در سامره ویرانه های عظیمی موجود است که از میان آنها باقیمانده های کاخی که از تیسفون تقلید شده بصورت سه قوس آجری هنوز برای ایستادگی است. قسمتی از دیوارهای مسجد و خصوصاً مناره آن نیز هنوز روی خاک دیده میشود. (شکل ۳)

مسجد دیگری بنام ابودلف در حدود ۲۰ کیلو متری شمال سامره از زمان خلفای عباسی باقی مانده که آنهم از روی طرح بناهای عربی ساخته شده است.

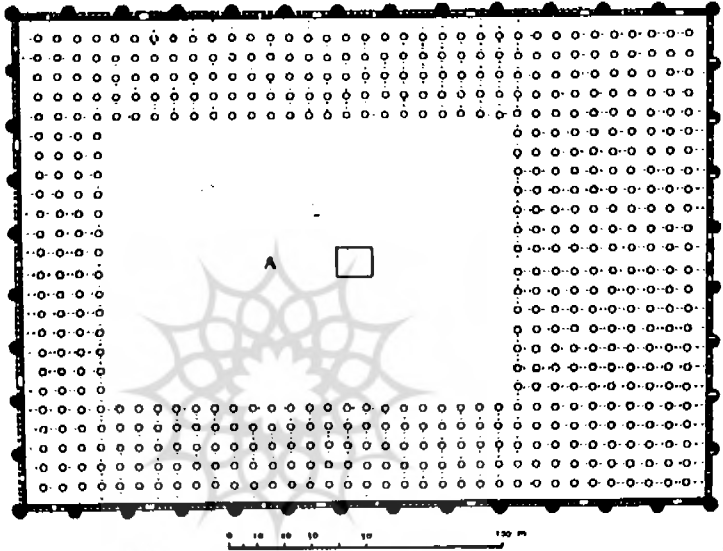
مسجد جامع سامره امروز بصورت ویرانه ایست که قسمتی از دیوارهای عظیم آن باقی است (شکل ۴) و در میان دیوارها برج های مدوری قرار داده شده که برای استحکام آن بوده است.

شبهستان مسجد در طرف جنوب قرار گرفته و محراب نیز در همان شبهستان است. سقف این شبهستان روی ۲۴ ردیف دره ردیف ستون آجری قرار داشته و روی

1-E. Herzfeld . Die Ausgrabungen von Samarra -Vol I

Der Wandsschmuck der Bauten von Samarra und seine
Ornamantik

Vol II - Die Keramik von Samarra t. III p1. XX. XXI- XXII.

شکل ۵ - طرح مسجد جامع سامره - از کتاب هنر ایران
تألیف آندره گدار

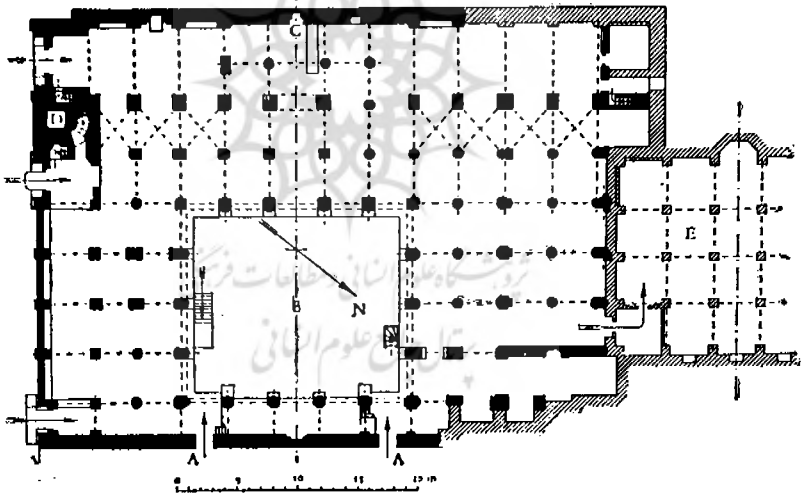
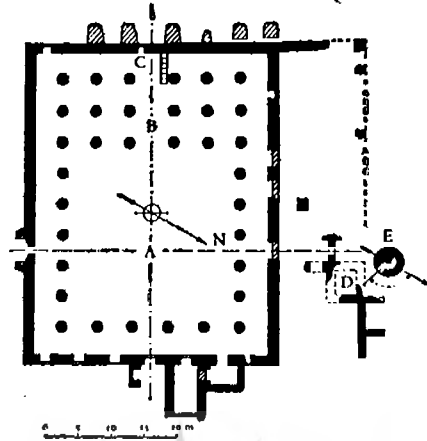
شکل شماره ۶- مسجد ابن طولون در قاهره - از کتاب
هنر اسلامی تألیف کونل ترجمه هوشنگ طاهری صفحه ۶۲

ستون‌ها را با کج پوشانده بودند و در محل سر ستون‌ها تزییناتی بصورت کج‌بری وجود داشت. رواق‌های شرقی و غربی هر کدام ۵ ردیف ستون دارند و رواق شمالی ۴ ردیف ستون دارد (شکل ۵) بنابراین مسجد جامع سامره بزرگترین مسجدی است که در تمام دوران اسلامی در جهان اسلام ساخته شده است.

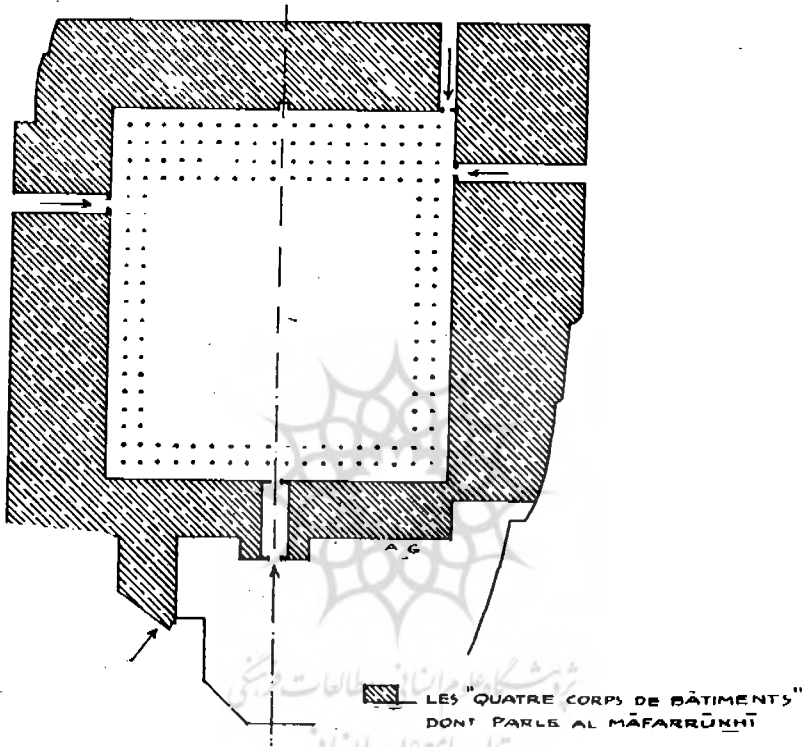
ما تقریباً می‌توانیم حدس بزنیم که تزیینات داخلی این مسجد از چه نوع بوده است زیرا نویسندگان عرب اینطور نقل می‌کنند که احمد بن طولون که نژاد او کرد، بود پیش از اینکه به حکومت مصر مقرر شود در سامره در دربار خلفای عباسی منصبی داشت و شاهد ساختمان مجلل مسجد جامع سامره بود؛ پس از اینکه در قاهره مستقر گردید دستور داد در آن شهر مسجدی نظیر مسجد جامع سامره بسازند و آن همین مسجد احمد بن طولون در قاهره است که امروز کاملاً سالم باقی مانده و ستون‌های آن از آجر است که روی آن را با کج پوشانده‌اند و روی سر ستون‌های جناقی قرار گرفته و زینت‌های کج بریده آن شباهت کامل با زینت‌های ابنیه ایران در دوران ساسانی دارد (مانند کاخ‌های مکشوف در دامغان و تپه میل و تیسفون و غیره). بنا بر این می‌توان گفت که نخستین ابنیه مذهبی اسلامی در ایران از ابنیه دوران ساسانی در این کشور الهام گرفته و بوسیله رواج دین اسلام در خارج از کشور مانند شهر قاهره مسجدی به سبک مسجد جامع سامره برپا گردیده است (شکل ۶)

در خود ایران تنها مسجدی که تا کنون به این سبک ساخته شده مسجد جامع نایین است که شباهت زیاد به مسجد احمد بن طولون در قاهره دارد و احتمال داده می‌شود که با الهام از سبک ساختمان مسجد جامع سامره ساخته شده باشد. مطلب جالب توجه این است که مناره مسجد جامع سامره به صورت زیگورات چغازنبیل ساخته شده که از سامره چندان دور نبوده است (شکل ۳) مسجد ابودلف نیز تقریباً شبیه به مسجد جامع سامره بوده جز اینکه روی سطح کوچک تری ساخته شده بوده است

در ایران بجز مسجد جامع نایین که از قرن چهارم هجری است و مسجد جامع دامغان که از قرن دوم است (شکل ۷ و ۸) و با طرح شبیه به مسجد جامع سامره

شکل شماره ۷ و ۸ - طرح مسجد جامع دامغان در بالا -
 و طرح مسجد ناین در پایین (عکس از کتاب هنر ایران
 تألیف گدار)

شکل شماره ۹ - طرح مسجد اصفهان (عکس از آثار
ایران تألیف گدار ج ۱ جزء ۲)

ولی برابرسنت های قدیم ایران ساسانی ساخته شده از مسجد جامع اصفهان نیز باید نام برد.

مسجد جامع اصفهان امروز هیچ شباهتی با مسجد جامعی که در زمان خلفای عباسی در آن محل ساخته شده بود ندارد جز اینکه در محل سابق آن مسجد قرار گرفته است. مرحوم گدار، در مجلد دوم آثار ایران طرحی برای این مسجد که اکنون از بین رفته است پیشنهاد کرده (شکل ۹) و ادعا نموده است که بنا بر گفته المافروخی^۱ مسجد جامع اصفهان نیز شباهتی به مسجد جامع سامره از حیث طرح و مصالح ساختمانی و ستون ها و قوس ها و غیره داشته است.

در تاریخ ۴۸۰ هجری ملک شاه برای اولین بار طرح مسجد چهار ایوانی را ریخت و مسجد جامع اصفهان نخستین مسجدی بود که بین ۴۸۰ تا ۵۱۷ هجری از صورت مسجد عربی (طرح سامره) به صورت مسجد چهار ایوانی درآمد و پس از آن مساجد اردستان و کلپایگان و مسجد «خمارقاش» در قزوین و مدرسه حیدریه در همان شهر به مساجد چهار ایوانی مبدل گشتند. حتی در تاریخ ۵۳۰ هجری در شهر «زواره» مسجدی از ابتدا بصورت چهار ایوانی ساخته شد و پس از آن در زمان ایلخانان در ورامین و در زمان صفویه در اصفهان و دیگر شهرهای ایران تمام مساجد بصورت چهار ایوانی ساخته شدند و طرح عربی یا طرح شبیه به مسجد جامع سامره بکلی منسوخ شد.

۱- کتاب معاصر اصفهان چاپ تهران ۸۴-۸۶ - به سرافاۃ ناصر خسرو ص ۲۵۲ - ۲۵۳ و معجم البلدان ص ۲۹۲ نیز رجوع کنید.